

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.34.2.12>

Borna Treska

ČITATELJI PO ZADATKU: STARIJA HRVATSKA KNJIŽEVNOST I MLETAČKI TISAK¹

Borna Treska, Scuola Normale Superiore, Pisa

borna.treska@sns.it orcid.org/0000-0001-7991-5905

izvorni znanstveni članak

UDK 821.163.42.09“15“

351.751.5(450Venezia)“15“

rukopis primljen: 3. studenoga 2022; prihvaćen za tisak: 21. studenoga 2022.

U prvom dijelu rada u osnovnim se crtama opisuje postupak cenzuriranja knjiga u Veneciji 16. stoljeća. Pokazuje se da je riječ o artikuliranu procesu kontrole tiska te da se administrativni koraci u prelasku knjige iz rukopisa u tisak mogu rekonstruirati na temelju građe koja se čuva u Državnom arhivu u Veneciji u fondu Capi del Consiglio di Dieci. Relevantne serije iz toga fonda koje sadrže dokumente o administrativnim predradnjama za tisak knjiga jesu Notatorio. Registri, u kojima su pohranjeni zapisi dozvola za tisak Glavara Vijeća desetorice, i Notatorio. Filze, gdje se čuvaju izvorne reformatorske potvrde i izvorna čitateljska uvjerenja. Fond Capi del Consiglio di Dieci bio je poznat istraživačima hrvatske knjige još od 19. stoljeća, ali on, kada je riječ o hrvatskim knjigama, nikada nije bio sustavno obrađen. Pokazuje se da su dosadašnji istraživači poznavali samo seriju Notatorio. Registri, ali ne i seriju Notatorio. Filze, vjerojatno zbog otežana pristupa građi koja je djelomično oštećena. Kako se pokazuje na primjerima dokumenata o tiskanju

---

¹ Ovaj rad nastao je na temelju dokumenata koje sam prikupio tijekom istraživanja u Državnom arhivu u Veneciji, što zbog stanja i nedostupnosti građe nije uvijek bio lak zadatak, pa arhivskom osoblju toplo zahvaljujem na susretljivosti i pomoći pri pristupu građi. Posebnu zahvalu pak dugujem Ivanu Lupiću što mi je pomogao da uobličim i potaknuo me da objavim plodove ovih svojih preliminarnih istraživanja: „Such order from confusion sprung, / Such gaudy tulips raised from dung”.

knjiga hrvatskih pisaca (Zoranić, Hektorović, Lucić, Čubranović, Bobaljević), reformatorske potvrde i čitateljska uvjerenja iz serije Notatorio. Filze ne samo da dopunjuju dozvole za tisak iz serije Notatorio. Registri nego i donose nova saznanja o prvim zabilježenim čitateljima starije hrvatske književnosti. Iako je uglavnom riječ o ljudima o kojima se ne zna ništa ili vrlo malo, pretpostavlja se da su hrvatske knjige čitali u Veneciji i da su bili aktivni u krugu ljudi povezanih s tiskom. Čitatelji po zadatku važni su ne samo kao čitatelji nego i kao svjedoci kulturne povezanosti dalmatinskih gradova te možda kao najbolji posrednici između starih hrvatskih knjiga i potencijalne buduće publike.

Ključne riječi: *hrvatske knjige; mletački tisak; cenzura; čitatelji po zadatku; dozvole za tisak; reformatorske potvrde*

1. Uvod

U razdoblju renesanse većina hrvatskih knjiga tiskana je u Veneciji, onodobnom glavnom tiskarskom i knjižarskom središtu Italije. Uglavnom se pouzdano zna što je i kada tiskano, ali pojedinosti samog procesa, od rukopisa do tiskane knjige, zapravo su slabo istražene. Pritom nije riječ tek o tehničkom aspektu nego prije svega o administrativno-zakonodavnom okviru tiska koji je, uz određene izmjene, bio na snazi u Mletačkoj Republici od 20-ih godina 16. stoljeća nadalje. Riječ je o pažljivo artikuliranom procesu kojim je Venecija nastojala službeno urediti tisak kao jednu od svojih važnih gospodarskih djelatnosti. Prije nego što bi se knjiga objavila izdavač je morao dobiti odobrenje za tisak, što je postupak koji je obuhvaćao više koraka. Njega danas možemo rekonstruirati na temelju relativno bogate građe iz venecijanskog arhiva koja svjedoči o poduzetim koracima, o tijelima u čijoj je nadležnosti bio tisak, o različitim sudionicima toga procesa, a ponekad i o pojedinostima vezanima uz tiskanje određene knjige. Ovdje će se taj proces prikazati u njegovim osnovnim crtama, a onda će se pozornost usmjeriti na postupak tiskanja hrvatskih knjiga i na arhivske dokumente koji o njima govore. Pokazat će se da postoji još najmanje jedan arhivski izvor koji donosi nova saznanja ne samo o načinu odobravanja hrvatskih knjiga za tisak nego i o prvim zabilježenim čitateljima naših književnih djela.

2. Cenzura tiskane knjige u renesansnoj Veneciji

Mletačka Republika od samog uvođenja tiska bila je svjesna njegovih velikih prednosti, ali i mogućih opasnosti.² Od 1469. do 1517. godine, kada zakoni o tisku još nisu bili uređeni, izdavala je povlastice odnosno privilegije (*privilegi*), što je u tom razdoblju bilo krovno ime za sve dokumente kojima su izdavači nastojali zaštititi vlastitu djelatnost: privremeni monopoli, autorska prava, prava za izdavače i priređivače da objave tuđa djela, patent i protektorati.³ U navedenom razdoblju nisu postojale jasne procedure za dobivanje takvih privilegija, kao što ni cenzuriranje knjige nije bilo strogo kodificirano. O cenzuri knjiga brinulo se u početku samo Vijeće desetorice (*Consiglio dei Dieci*) i ona je podrazumijevala vjersku, književnu i moralnu cenzuru, koja je pak obuhvaćala javnu ili političku te cenzuru privatnog morala.⁴ Vjersku cenzuru s vremenom je počela u potpunosti provoditi Crkva u uskoj suradnji sa svjetovnom vladom, osobito u slučaju nabožnih knjiga, gdje se dozvola za tisak izdavala samo uz crkveni blagoslov.⁵ Ipak, jasnih pravila nije bilo i odluke su se uglavnom donosile *hic et nunc*, na temelju prethodnih slučajeva.⁶ Jedna od malobrojnih odluka iz ovoga razdoblja jest odluka Vijeća desetorice iz listopada 1506. da se nova djela ne mogu tiskati prije nego što dobiju dozvolu Glavara Vijeća desetorice (*Capi del Consiglio dei Dieci*).⁷

Od 1517. do 1549. godine Venecija je počela donositi prve zakone kojima je nastojala urediti tiskarsku djelatnost. Za nas je relevantan proglas o cenzuri iz 1527. kojim je određeno da nijedna knjiga ne može dobiti privilegij prije nego što Glavari Vijeća desetorice dopuste njezino tiskanje, ovaj put i na temelju odobrenja dvaju za to određenih čitatelja (*lettori pubblici*) koji su pregledali tekst.⁸ Ta se odredba očito nije poštivala jer je 1542–43. izdan novi zakon kojim su se utvrdile strože kazne za prekršitelje, koje su donosili Izvršitelji protiv svetogrđa (*Esecutori contro la bestemmia*), osnovani 1537. godine. Zakon se uporno nije poštivao, pa je Vijeće desetorice 1545. odlučilo da će u njihovo ime, kao svjetovni cenzori, knjige pregledati

² Za važne preglede rane kulture tiska u Mletačkoj Republici v. između ostalog Zorzi 1996, Infelise 2013 i Kikuchi 2016.

³ Brown 1891: 51.

⁴ Isto: 60. Književna cenzura najbliža je našem pojmu stručne recenzije; v. isto: 64–65.

⁵ Witcombe 2004: 64.

⁶ Brown 1891: 50–59.

⁷ Witcombe 2004: 62.

⁸ Grendler 1977: 74; Witcombe 2004: 64.

tri Reformatora studija u Padovi (*Riformatori dello Studio di Padova*), koji su tada postali službeno tijelo kojemu su se podnosili zahtjevi za odobravanje materijala za tisak.⁹ Svaka vrsta cenzure prešla je u njihove ruke, a u nadležnosti Izvršitelja, koji su bili zaduženi za vjersku cenzuru i kojima su se 1547. pridružila trojica Savjetnika za krivovjerje (*Savii sopra l'eresia*),¹⁰ ostalo je sudjelovanje u parnicama vezanim uz tiskanje nabožnih knjiga. Reformatori su dobivali rukopise koji su trebali biti tiskani i izdavali potvrde (*fede* ili lat. *testamur*) da su djela vjerski, moralno i politički ispravna, a na temelju tih potvrda Vijeće desetorice izdalo bi dozvolu za tisak (*licenza*).¹¹

Od godine 1562. Reformatori nisu izdavali svoje potvrde a da rukopis djela koje se trebalo tiskati nisu pročitala tri čitatelja: inkvizitor (*inquisitore*), javni čitatelj (*lettore pubblico*) i duždev tajnik (*segretario ducale* ili *circolare segretario*). Inkvizitor je bio zadužen za vjersku i moralnu cenzuru, javni čitatelj za političku, a tajnik bi provjeravao je li djelo u skladu s tadašnjom politikom mletačke vlade kako se ne bi narušili diplomatski odnosi s drugim zemljama. Te tri osobe izdavale su svoja uvjerenja na temelju kojih bi Reformatori studija u Padovi izdali potvrdu da uvjerenja postoje, a na temelju te potvrde Glavari Vijeća desetorice dopustili bi tiskanje. Zatražiti privilegij od Senata bilo je opcionalno, a nakon tiskanja primjerak knjige trebalo je odnijeti Reformatorima. Od 1566. dozvola za tisak i privilegij trebali su se prije tiskanja upisati u posebnu knjigu koja je bila u nadležnosti Izvršitelja protiv svetogriha, a od 1569. isto tijelo dobivanje dozvole za tisak uvjetovalo je predajom prije tiskanja dvaju uvezanih rukopisnih primjeraka knjige, jednog za Reformatore kako bi se odobreni rukopis mogao usporediti s tiskanom knjigom (jer su Izvršitelji primijetili da se tekst ponekad tijekom tiskanja mijenjao bez odobrenja), a drugog za cenzore. Zakon iz iste godine predvidio je mogućnost da se primjerak rukopisa koji ostane kod Reformatora može predati i javnoj knjižnici, današnjoj Marciani, ako su oni smatrali da je djelo dostojno da bude ondje pohranjeno.¹² Od 1593. godine bilo je obavezno u dozvolama za tisak istaknuti imena inkvizitora, javnog čitatelja i tajnika koji su čitali tekst te predati Glavarima Vijeća desetorice po jedan u pergamenu uvezan primjerak

⁹ Witcombe 2004: 65. Reformatori studija u Padovi, iako se vežu uz Padovansko sveučilište, nisu djelovali u Padovi, gradu koji je od 1405. bio pod mletačkom vlasti, nego u Veneciji; v. isto.

¹⁰ O njima v. Grendler 1979.

¹¹ Brown 1891: 73–82.

¹² Grendler 1977: 151–152; Witcombe 2004: 68.

svake tiskane knjige kako bi ga se onda poslalo u Marcianu. Od iste godine tajnik Vijeća pregledan rukopis slao je zapečaćen s uvjerenjima inkvizitora i javnog čitatelja, a morao je istaknuti i broj listova rukopisa te kako glase početni i završni redci teksta knjige.¹³

Iz opisanog proizlazi da je Venecija izravno vršila kontrolu nad izdavačkom djelatnosti te da su procedure na kojima se ta kontrola temeljila bile jasno propisane. Zahvaljujući tome danas postoje različiti dokumenti koji se većinom čuvaju u Državnom arhivu u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*) s pomoću kojih možemo dobrim dijelom rekonstruirati postupak kroz koji je rukopis – ali i druge vrste tekstnih predložaka poput tiskanih knjiga sa zabilješkama u slučaju novih izdanja već objavljenih knjiga – prolazio prije nego što bi se na temelju njega u tiskari složio slog i otisnula knjiga. Arhivski fond u kojem su sačuvane dozvole za tisak Glavara Vijeća deseterice i uvjerenja Reformatora jest *Capi del Consiglio di Dieci*, točnije njegove serije *Notatorio. Registri* i *Notatorio. Filze*, pri čemu se u prvoj nalaze zapisi u kojima se obično sintetički navode samo dozvole za tisak, dok se u drugoj čuvaju pojedinačni i detaljniji dokumenti koji nas ovdje zanimaju: reformatorske potvrde i uvjerenja čitatelja.¹⁴

3. Hrvatske knjige i dosadašnja proučavanja mletačkog tiska

Budući da se velik dio hrvatskih knjiga tiskao u Veneciji, logično je pretpostaviti da će se u venecijanskom Državnom arhivu čuvati i dokumenti koji o tome svjedoče. Arhivski fondovi u kojima su sačuvane reformatorske potvrde, uvjerenja čitatelja i dozvole za tisak Glavara Vijeća deseterice dostupni su i poznati istraživačima hrvatske knjige još od 19. stoljeća, ali dokumenti koji se tiču naših knjiga nikada nisu bili sustavno obrađeni, nego su se navodili u pojedinačnim studijama kao pomoćni elementi u rekonstrukciji vremenskih koordinata biografije ili djela nekog autora. Šime Ljubić u svojem *Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske* donosi tako podatak da je prijevod sedam Davidovih psalama Nikole Dimitrovića, tiskan u Veneciji 28. ožujka 1549, dozvolu za tisak dobio 6. veljače iste godine i da se ona čuva u mletačkom arhivu u seriji *Notatorio* fonda *Capi del Consiglio di*

¹³ Infelise 2007: 73–76.

¹⁴ U ovom radu neću se baviti privilegijima. Spomenut ću da se oni također čuvaju u Državnom arhivu u Veneciji, ali u fondu *Collegio*, serija *Notatorio*, i u fondu *Senato*, serija *Terra*. O tiskarskim privilegijima v. Minuzzi 2016 (ili prijevod na engleski iz 2017), Squassina i Ottone 2019 te Squassina 2022.

Dieci, ali ne spominje je li podatak crpio iz serije *Notatorio. Registri* ili *Notatorio. Filze*.¹⁵ Ljubić slično piše i za *Vilu Slovinku* Jurja Barakovića, koja je tiskana 1614. nakon što je za to izdana dozvola za tiskanje od 29. travnja iste godine, te također spominje dozvolu od 2. kolovoza 1616. za tiskanje *Besjeda* Matije Divkovića, ali u oba slučaja samo s napomenom o fondu bez potpunog navođenja serije iz koje su podaci izvađeni.¹⁶ Arhivsku vijest o tiskanju Dimitrovićeva djela iz Ljubića preuzima Miroslav Pantić u svojoj važnoj studiji iz 1976. o Dimitrovićevu prijevodu psalama također ne navodeći potpun naziv serije, iako se taj podatak mogao provjeriti i dopuniti u venecijanskom arhivu.¹⁷ Naime, Pantiću je serija *Notatorio. Registri* fonda *Capi del Consiglio di Dieci* bila poznata i mnogo prije budući da je u svojem prilogu o odnosu Petra Zoranića i hrvatske usmene književnosti iz 1969. transkribirao, uz poneku pogrešku, dozvolu za tisak Zoranićevih *Planina*.¹⁸ Istu dozvolu nekoliko godina poslije donio je Werner Schmitz u svojem još uvijek nenadmašenu djelu o tiskanju južnoslavenskih knjiga u Veneciji, ali uz više pogrešaka i nekoliko nepročitanih ili izostavljenih riječi.¹⁹ Schmitz očito nije poznao Pantićev rad, ali donio je dotad nepoznatu dozvolu za tisak od 18. svibnja 1556. koja se odnosi na *Skladanja izvršnih pisan razlicih* Hanibala Lucića.

Nakon usporedbe ovih svjedočanstava s rezultatima mojih preliminar-
nih istraživanja u Državnom arhivu u Veneciji mogu zaključiti da su od dviju
spomenutih arhivskih serija fonda *Capi del Consiglio di Dieci* dosadašnji prou-
čavatelji konzultirali samo seriju *Notatorio. Registri*, a ne i *Notatorio. Filze*.
Moguće je da je razlog tome i stanje fonda koji istraživačima nije bio uvijek
lako stavljan na raspolaganje. Naime, shvativši da arhivski fond Glavara Vije-
ća desetorice sadrži, između ostalog, i dvije serije, *Notatorio. Registri* i
Notatorio. Filze, htio sam pregledati drugu seriju, *Notatorio. Filze*, ali naišao
sam na poteškoće pri pristupu građi. U obavijesnim pomagalima za tu arhiv-

¹⁵ V. Ljubić 1869: 378.

¹⁶ V. isto: 391, 444.

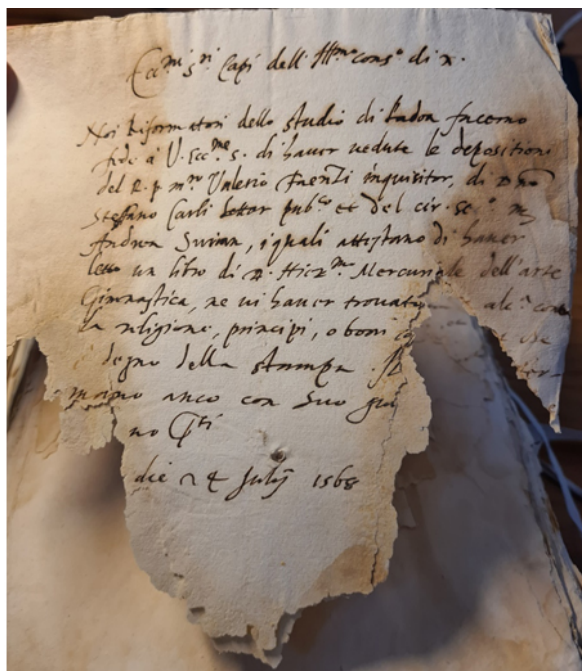
¹⁷ V. Pantić 1976: 62. Osim toga, Pantić u svojem radu donosi i podatak o desetogodišnjem privilegiju od 16. ožujka 1549, izdanu za Dimitrovićev prijevod sedam psalama i njihov komentar na hrvatskom jeziku, oslanjajući se pritom na rukopisne ispise privilegija sačuvanih u fondu Državnog arhiva u Veneciji koje je načinio Horatio Brown i koji se čuvaju u Marciani. Današnja je signatura tih triju rukopisnih svežnjeva It. VII, 2500-2502 (=12077-12079). V. isto: 63.

¹⁸ V. Pantić 1969: 445.

¹⁹ Schmitz 1977: 312.

sku seriju navodi se da gotovo sve dokumente od 1542. do 1599. nije moguće konzultirati jer su vrlo oštećeni (*inconsultabili perché gravemente danneggiate le bb. 1; 1bis; 1ter; 2; 4-11; 13-14; 27; 30-31; 38*).²⁰ Zahvaljujući što istraživačkoj upornosti, što dobrohotnosti arhivista dobio sam pristup relevantnim svežnjevima iz serije *Notatorio. Filze*, koji se, otkad sam ih zatražio i otkad su ih arhivisti pregledali, sada mogu konzultirati pod nadzorom arhivista (*consultazione tutelata*) ili, u gorem slučaju, određeni dokument može potražiti samo arhivist po datumu koji potrebuje istraživač. Jednim dijelom dokumenti doista jesu u lošem stanju i oštećeni (Slika 1), ali isključiti ih iz pristupa značilo bi učiniti nevidljivom građu koja je sačuvana samo u toj seriji i koja je mnogo dragocjeniji izvor informacija od serije *Notatorio. Registri*, barem što se tiče administrativnog procesa koji je prethodio činu tiskanja knjige.

Slika 1. Archivio di Stato di Venezia, *Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Filze*, br. 7, 24. srpnja 1568. Primjer oštećene reformatorske potvrde.

²⁰ <https://asve.ariana4.cloud/patrimonio/b0ecef7-8edf-4412-9ca5-fa3f619ab130/008-serie-notatorio-filze>.

Naime, u seriji *Notatorio. Registri* sintetički se donose, među ostalim ispravama, dozvole za tisak koje su izdali Glavari Vijeća desetorice i u kojima se najčešće navode tek ključne informacije: ime autora, naslov djela, činjenica da se dozvola izdaje na temelju reformatorske potvrde i imena Glavara Vijeća desetorice. Serija *Notatorio. Filze* sadrži, međutim, reformatorske potvrde i uvjerenja čitatelja koja se odnose na djela koja se spominju u *Notatorio. Registri*.²¹ Iz reformatorskih potvrda, donesenih na temelju uvjerenja čitatelja, saznajemo sve što i u *Registrima*, ali i tko su tri čitatelja koja su Reformatori studija u Padovi zadužili da čitaju i pregledaju djela koja su se trebala tiskati, a ponekad saznajemo i njihove titule, funkcije ili podrijetlo. Reformatorske potvrde, osim toga, donose imena samih Reformatora te krajem 16. stoljeća i odredbu o tome tko je uvezanu knjigu trebao predati u Marcianu.²² S druge strane, iz uvjerenja čitatelja saznajemo dodatne informacije: je li se djelo čitalo u rukopisu ili kao tiskana knjiga, zatim format, broj stranica, početni i završni redak djela te, rjeđe, pojedinsti o cenzuri.

4. Novi arhivski dokumenti i stare hrvatske knjige

Koliko je arhivska serija *Notatorio. Filze* vredniji i bogatiji izvor od serije *Notatorio. Registri* pokazuje nam prije svega već spominjani primjer *Planina Petra Zoranića*, djela za čije su tiskanje iz 1569. godine podatke iz mletačkog arhiva već crpila dva istaknuta proučavatelja starije hrvatske knjige. U zapisu iz serije *Notatorio. Registri*, koji je jedini dosad i bio poznat, navodi se samo dozvola za tisak od 12. svibnja 1569. Glavara Vijeća desetorice u kojoj se kaže da je riječ o djelu na ilirskom, odnosno hrvatskom jeziku naslovljenom *Planine* koje je napisao Petar Zoranić (*nell'opera di messer Piero Zuranich scritta In lingua Illirica et Intitulata Planine*).²³ U seriji *Notatorio. Filze* nalazi se međutim reformatorska potvrda (Slika 2) izdana dva dana prije, 10. svibnja 1569, na temelju koje su Glavari Vijeća desetorice odobrili

²¹ U nekim slučajevima u seriji *Notatorio. Registri* donosi se dozvola za tisak, ali serija *Notatorio. Filze* ne sadrži odgovarajuće reformatorske potvrde i uvjerenja čitatelja.

²² Nekad se, ali rjeđe, imena čitatelja bilježe i u dozvoli za tisak Glavara Vijeća desetorice u seriji *Notatorio. Registri*.

²³ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, *Notatorio. Registri*, br. 22, 12. svibnja 1569. U svim se transkripcijama poštuju diplomatska načela s iznimkom slova *u* koje se donosi kao *v* ili *u* sukladno današnjoj talijanskoj grafiji. Razriješeni dijelovi kratica donose se u kurzivu.

tiskanje *Planina*, a u toj se potvrdi navodi još šest imena povezanih sa Zoranićevim djelom. Riječ je, zapravo, o prvim zabilježenim čitateljima danas izgubljenoga rukopisa Zoranićevih *Planina*:

Noi Riformatori del studio di Padoa facemo fede à *Vostre Eccellentissime Signorie* di haver vedute le depositioni del *Reverendo padre maestro Valerio Faenzi* inquisitor, di *Domino Steffano Carli Lettor publico* et di *messer Giovanni Andrea Barbato Nodaro della Cancelleria Ducal*, i quali attestano che nell'opera di *Messer Piero Zuranich* scritta in lingua Illirica, et intitulata *Planine*, non si attrova cosa contra la religione, principi, o boni costumi prestando fede a *Domino Antonio Garbino*, a *messer Hieronimo Cievalelli*, et à *messer Hortensio Bertusio*, che la hanno letta, et gli ne hanno fatto fede.²⁴

Među navedenim imenima moguće je razlikovati nominalne čitatelje, odnosno one koje su Reformatori zadužili za čitanje djela, i stvarne čitatelje, odnosno one koji su djelo doista čitali. Nominalni čitatelji u ovom su slučaju inkvizitor Valerio Faenzi, javni čitatelj Stefano Carli i bilježnik duždevske kancelarije Giovanni Andrea Barbato. No kako ovi nominalni čitatelji očito nisu poznavali hrvatski jezik, oni su morali potražiti ljude koji su doista bili sposobni pročitati djelo na hrvatskom jeziku te su svoju potvrdu mogli izdati tek na temelju njihovih uvjerenja da u *Planinama* nema ništa protivno vjeri i zakonima. Njih možemo nazvati efektivnim čitateljima, a to su za Zoranićeve *Planine* bili Antonio Garbino, Jeronim Civelelli i Hortenzije Bartučević. I dok je prvi od njih sasvim misteriozna figura, druga dvojica nisu potpune nepoznanice.²⁵ Jeronim Civelelli – odnosno Cievalelli, kako je njegovo prezime zapisano u navedenom dokumentu – očito je bio pripadnik zadarske obitelji Civelelli, ali o njemu ne znamo mnogo. Godine 1569. spominje se kao *conductor insulae Torrettae a parte potentiali*, odnosno kao zakupac zapadnog dijela otoka Kornata u spisima

²⁴ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Filze, br. 7, 10. svibnja 1569.

²⁵ Sudeći prema prezimenu, moglo bi se pretpostaviti da je Antonio Garbino bio podrijetlom iz Rovinja, ali za to je premalo dokaza. V. Coltrinari 2017: 193, bilj. 62 gdje se spominje brodovlasnik Matteo Garbino iz Rovinja u dokumentima iz 1573. i 1574. godine. Prezime se, međutim, javlja i drugdje. Tako u matici vjenčanih župne crkve sv. Stošije u Zadru pod godinom 1598. nalazimo „Garbin Mathio da Pago clerico” (Jelić 1959: 396). Ovo će prezime trebati tražiti u različitim oblicima (Garbin, Garbino, Grbin, Grbinić i slično).

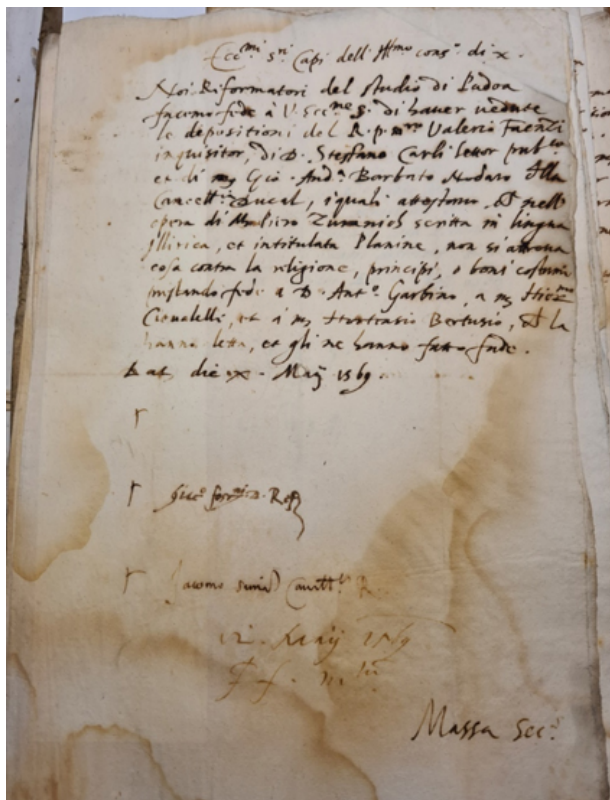
zadarskoga bilježnika Horatiusa de Marchettisa.²⁶ Sigurno nije riječ o mnogo starijem Jerolimu Civalelliju, koji je 1489. postao rektor artista Sveučilišta u Padovi i ondje umro za vrijeme svog rektorata početkom 1490. godine, nego o njegovu potomku.²⁷ Svejedno, vrlo nam je dragocjena veza jednog Civalellija s istaknutom funkcijom na Padovanskom sveučilištu. Nešto se više zna o sinu Jeronima Bartučevića, pjesniku Hortenziju Bartučeviću, kojemu je kršteni kum bio Hanibal Lucić i koji je bio oporučni svjedok Petru Hektoroviću. Bartučević je obavljao mnoge dužnosti na Hvaru, a zna se da je boravio i u Veneciji, gdje ga nalazimo i 1569. godine kao jednog od prvih čitatelja Zoranićevih *Planina*.²⁸ Iz reformatorske potvrde ne može se saznati gdje su i kako ovi čitatelji čitali Zoranićeve *Planine*, ali može se pretpostaviti da se to događalo upravo u Veneciji, kako će uostalom postati razvidno iz izbora čitatelja za druga hrvatska književna djela. Ovi novi podaci o čitateljima Zoranića zanimljivi su za proučavanje i inače tajnovite sudbine toga djela, tiskana tek trideset godina nakon vremena nastanka, jer ono već prije tiskanja sudjeluje u uspostavljanju kulturnih i književnih odnosa među različitim hrvatskim krajevima. Naime, ne čudi što *Planine* čita jedan zadarski plemić jer je knjiga vjerojatno bila poznatija u zadarskom književnom krugu nego u drugim krajevima, ali je zanimljivo da djelo čita jedan hvarski plemić jer to gotovo sigurno znači da su i drugi Hvarani 1569. godine saznali da će Zoranićev roman te godine biti tiskan u Mlecima. Ostaje otvorenim pitanjem jesu li Civalelli i Bartučević – da sada ostavimo po strani trećeg, nama nepoznatog čitatelja – imali osim čitateljske i neku drugu ulogu u neprocjenjivo važnom prelasku Zoranićevih *Planina* iz rukopisa u tisak.

---

²⁶ Juran 2013: 319.

²⁷ O obitelji Civalelli v. Čvrljak 1989.

²⁸ O Hortenziju Bartučeviću v. Bogišić 1983.

Slika 2. Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Filze, br. 7, 10. svibnja 1569. Reformatorska potvrda za Planine Petra Zoranića.

Slično je i s Hvaraninom Petrom Hektorovićem i njegovim *Ribanjem* i *ribarskim prigovaranjem*, objavljenim 1568. godine. U zapisu iz Notatorio. Registri saznajemo autorovo ime, naslov i jezik djela (*nell'opera scritta in lingua Illirica intitolata Ribanie di Domino Pietro Hectorovich*), ali i da je dozvola za tisak izdana na temelju reformatorske potvrde.²⁹ Ta je potvrda za Hektorovićevo *Ribanje* sačuvana u seriji Notatorio. Filze i iz nje saznajemo više, odnosno da su nominalni čitatelji uglavnom isti kao oni koji su trebali čitati Zoranićeve *Planine*, ali i da su stvarni čitatelji, samo godinu dana prije nego što su

²⁹ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Registri, br. 22, 12. lipnja 1568.

tiskane *Planine*, sasvim drukčiji od onih koji su čitali Zoranića: franjevac Bonaventura s Hvara te Antonio Borisi i Biasio Rugi, poslanici iz Bara.

Noi Riformatori del studio di Padoa facemo fede à *Vostre Eccellentissime signorie* di haver vedutute [sic] le depositioni del *Reverendo padre maestro* Valerio Faenzi inquisitor, di *Domino* Steffano Carli Lettor publico et del *circolare segretario* messer Ottavian Maggi, i quali *prestando fede al Reverendo fra* Bonaventura da Liesena dell'ordine dei frati minori d'osservantia, et di messer Antonio Borissi ^et messer Biasio Rugi^ *Ambasciatori della comunità d'Antivari*, che hanno letto una opera scritta in lingua Illirica intitolata *Ribanie di Domino* Pietro Hektorovich, affermano essa opera non contenir cosa alcuna contra la religione, principi, o boni costumi.³⁰

Antonio Borisi i Biasio Rugi još uvijek su tajanstvene figure. Biasio Rugi, zabilježen u mletačkim arhivskim izvorima kao *Blasius Rujeo de Antibarò* i kao *cancellarius*, mogao bi biti kancelar kojemu su mletačke vlasti 1572. namijenile službu u Umagu.³¹ Antonija Borisija teže je identificirati jer se pod istim imenom u 16. stoljeću javlja više osoba. U dubrovačkom odvjetku barske obitelji Borisi djelovao je Antonio Borisi koji je u dubrovačkim kancelarijskim spisima zasvjedočen kao *Antonius Borissius Antibarensis* i kao *Cancellarius Ragusii* 1568. i 1581. godine.³² Još jedan Antonio Borisi iz Bara spominje se kao suprug Katarine Borisc Dalmas, posljednje pripadnice barske obitelji Dalmas, i to u njezinoj oporuci iz 1574.³³ Napokon, nešto kasnije u izvorima iz 1614. i 1627. navodi se još jedan Antonio Borisi, sin Marina Borisija i brat Pietrov. Braća Borisi ondje se povezuju s dubrovačkim pjesnikom Viktorom Besaljićem, za kojeg saznajemo da je bio Pietrov punac.³⁴

Bilo kako bilo, Borisi i Rugi *Ribanje i ribarsko prigovaranje* u Veneciji su čitali vjerojatno zato što su se ondje zatekli slučajem ili zato što su se, možda, kretali u krugu ljudi vezanih za tiskanu knjigu ili su poznavali nominalne či-

³⁰ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Filze, br. 7, 1. lipnja 1568. Dio koji glasi „et messer Biasio Rugi” zapisan je na margini, a ovdje se unosi u glavni tekst.

³¹ Marković 2019: 132.

³² Vojnović 1896: 247–248.

³³ Marković 2016.

³⁴ Masi 2012: 226–227.

tatelje. Bilo kako bilo, ovaj podatak govori nam da su se čitatelji hrvatskih knjiga mijenjali, odnosno da nije bila riječ o stalnoj funkciji ili dužnosti, nego da su poznavatelji hrvatskoga jezika čitali po zadatku. Ostaje nam samo da se domišljamo na koji su način Reformatori dolazili do govornika hrvatskoga jezika i jesu li u njihovu izboru išta značile moguće preporuke samih izdavača ili autora knjiga, ali indikativno je da je Biasio Rugi bio poznat mletačkim vlastima. Naposljetku, zanimljivo je da Hektorovićevo *Ribanje* čita fra Bonaventura, o kojem također ne znam ništa osim onoga što je razvidno iz same reformatorske potvrde, naime da je 1568. bio franjevac na Hvaru.³⁵

Čitatelji knjiga na hrvatskom jeziku mogli su, međutim, biti i naši ljudi koji su bili trajnije nastanjeni u Veneciji. To je slučaj s prvim izdanjem *Skladanja* Hanibala Lucića, objavljenim 1556. godine. Dok se u dozvoli za tisak u *Notatorio. Registri* navodi tek da je riječ o djelu koje je na hrvatskom jeziku napisao Hvaranin Hanibal Lucić (*libro composto in lingua dalmata per Annibale Lucio da Lesina*),³⁶ u *Notatorio. Filze* otkriva se da je uime Reformatora *Skladanja* čitao izvjesni fra Pavao Šibenčanin za kojega se dalje kaže da je živio u samostanu sv. Ivana i Pavla u Veneciji:

nel libro composto in lingua dalmata per Annibale Lucio gentilhuomo da Liesena, non vi, è, cosa contraria alla religion à gli principi, né à gli buoni costumi per quello ci consta per fede de fra Paulo da Sebenico habitante in convento de *santi Giovanni* et Paulo di questa Città, però si può licentiar alla stampa³⁷

---

³⁵ Jedini fra Bonaventura kojemu sam uspio ući u trag jedan je splitski pjesnik, ali on ipak pripada nešto ranijem razdoblju. Naime, u marcianskom rukopisu Lat. XII, 210 (=4689) nalaze se dva epigrama izvjesnog fra Bonaventure Splićanina za Giovannija Maripetra, hvarskoga kneza, i za Marina Sanuda, poznatog mletačkog kroničara (koji je umro 1536. godine). Epigram upućen Maripietru daje naslutiti da je i ovaj fra Bonaventura živio na Hvaru, vjerojatno kao član franjevačke samostanske zajednice, iako je porijeklom bio Splićanin. Giovannija Malipiera kao hvarskoga kneza za godine 1492. i 1493. spominje Machiedo 1872: 51. On je, međutim, kako se donosi u bazi podataka *Rulers of Venice* (<http://rulersofvenice.org>) pod unosom 30698, tu funkciju obavljao od 16. rujna 1491, a 12. siječnja 1494. sljedećim hvarskim knezom i providurom bio je imenovan Francesco Arimondo (unos 44385).

³⁶ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, *Notatorio. Registri*, br. 16, 18. svibnja 1556.

³⁷ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, *Notatorio. Filze*, br. 2, 12. svibnja 1556. Pretpostavljam da je riječ o svibnju, iako je na tom mjestu dokument oštećen, jer je dozvola za tisak izdana samo nekoliko dana poslije, 18. svibnja 1556.

Zanimljivo je da je fra Pavao Šibenčanin bio jedina osoba koja je čitala Lucićeva *Skladanja* za razliku od Zoranićeva i Hektorovićeva djela, gdje su čitatelja bila tri – što je i bila norma. To nam dodatno potvrđuje da čitanje djela na hrvatskom jeziku nije bila stalna služba, nego da je bila riječ o pojedincima koji su pružali pomoć Reformatorima kad oni nisu poznavali jezik knjiga za koje su trebali izdati potvrdu. Osim toga, ovaj nam slučaj govori da se u nuždi od pravila znalo i odstupati, pa su se tri čitatelja ovdje svela na jednoga. Zanimljivo je, dakako, da je knjigu ovog slavnog Hvaranina za tisak čitao jedan Šibenčanin, i to u jednom od mnogih venecijanskih samostana.

Kao i kod Lucića, gdje je čitatelj bio crkveni čovjek iz Dalmacije nastanjen u Veneciji, nailazimo u reformatorskim potvrdama na različite članove venecijanskih vjerskih ustanova. U tom smislu zanimljivi su dokumenti o administrativnim predradnjama za tiskanje *Jeđupke* Andrije Čubranovića koji nam, osim toga, pokazuju da su dozvole za tisak iz *Notatorio. Registri* ponekad mogle biti informativno bogatije od reformatorskih potvrda iz *Notatorio. Filze*. Za razliku od prethodnih primjera, gdje je dozvola za tisak sadržavala samo ime autora, naziv i jezik djela, u dozvoli za tisak Čubranovićeve *Jeđupke* uz te se informacije odmah navode i nominalni i efektivni čitatelji toga djela, redom crkveni ljudi:

Gli *Eccellentissimi signori capi dell'illustrissimo consiglio* de .x. infrascritti havuta fede dalli *signori Riformatori* del studio di Padova per relation delli tre à ciò deputati cio, è, del *reverendo padre commissario dell'Inquisitione*, del *circolare segretario* del Senato *Giovanni Maravegia*, et di *Domino Fabio Paulini Dottor lettor publico* li quali prestando fede alli periti della lingua sclava cio, è, à Don Bernardo dal Ben Piovan di *san Zuanni novo*, à *padre Andrea Paradisi*, et à *padre Zuanni Quintilio capellan* di *san Severo* li quali attestano che nell'opera di *Andrea Ciubranovich Raguseo* intitolata *Jeghiupca* cio, è, cingana non vi, è, cosa contra le leggi, et, è, degna di stampa, concedono licentia che possa esser stampata in questa città.³⁸

³⁸ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Registri, br. 31, 2. kolovoza 1599.

S druge strane, informacija o imenima efektivnih čitatelja izostaje u reformatorskoj potvrdi iz *Notatorio. Filze* gdje bismo je i očekivali te se ondje navode samo nominalni čitatelji:

Noi Riformatori dello studio di Padova facemo fede a *Vostre Eccellentissime Signorie* di haver vedute le depositioni del *Reverendo padre* Commissario dell'Inquisitione, del *circolare segretario* messer Gioanne Maraveglia, et di *Domino* Fabio Paulini *dottor* lettor publico I quali prestando fede alli periti della lingua Sclava, affermano, che nell'opera di *Don Andrea Ciubranovich* Raguseo intitolata *Jeghiupca*, cioe Cingana non si contiene alcuna cosa *contra* la religione, principi, o boni costumi, et che è degna di stampa³⁹

Iako je takvo stanje tek iznimka koja potvrđuje pravilo, serija *Notatorio. Filze* i dalje je važna ne samo kao izvor reformatorskih potvrda nego i kao mjesto gdje se često čuvaju izvorna uvjerenja čitatelja koja su se Glavarima Vijeća desetorice slala zajedno s reformatorskom potvrdom. Za Čubranovićevu *Jedupku* sačuvana su tri sadržajno gotovo jednaka uvjerenja čitatelja. To su bili Bernardo dal Ben, župnik crkve sv. Ivana Novog, Giovanni Quintilio, kapelan crkve sv. Severina i Andrea Paradisi, koji je živio u crkvi sv. Martina u Veneciji kako nam otkriva na početku i na kraju svojega čitateljskog uvjerenja (Slika 3):

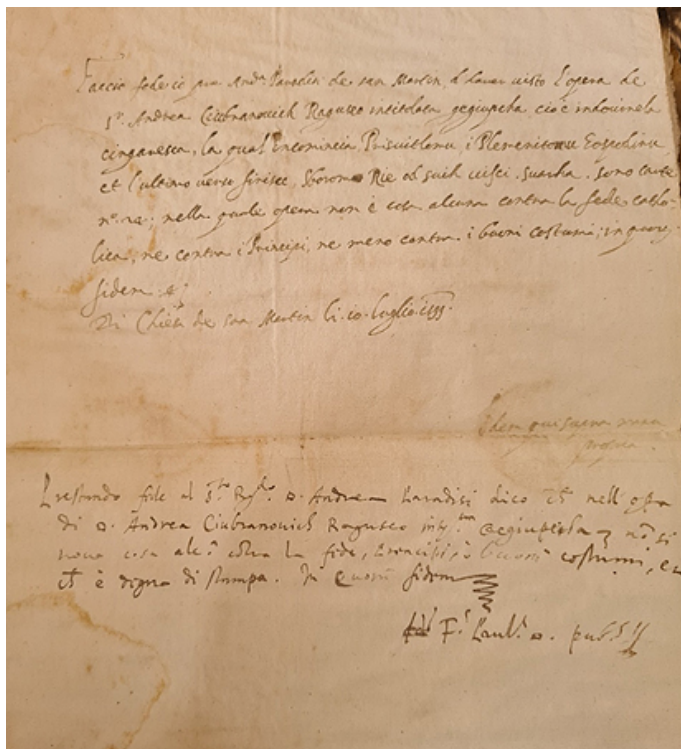
Faccio fede io *padre* Andrea Paradisi de san Martin, d'haver visto l'opera de *signor* Andrea Ciubranovich Raguseo intitolata *gegiupcha*, cio è indovinela cingaresca [...]

Di Chiesa de san Martin li .10. luglio .1599.⁴⁰

³⁹ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Filze, br. 14, 12. srpnja 1599.

⁴⁰ Isto, 10. srpnja 1599.

Slika 3. Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Filze, br. 14, 10. srpnja 1599. Čitateljsko uvjerenje Andree Paradisija (gore) na temelju kojeg javni čitatelj Fabio Paulini donosi svoje (dolje).

Andrea Paradisi i Giovanni Quintilio figure su koje će tek trebati rasvijetliti, a Bernardo dal Ben nije nam posve nepoznat. On je bio šibenski isusovac rođen 1562. godine koji se u izvorima navodi kao Dalben ili Del Bene, a spominje se kao *Sebenicus*, *Illyricus* i *Dalmata*. O njegovoj mladosti malo se zna, tek da je 1579, kao sedamnaestogodišnjak, u Šibeniku bio član katedralnog zbora kao klerik tijekom vizitacije apostolskog vizitatora Agostina Valiera.⁴¹ Od 1584. do 1585. u Rimu je u novicijatu studirao logiku, a prije stupanja u isusovački red završio je i jednu godinu moralke. Dvije godine nakon zaređenja, koje se dogodilo oko 1588, u Loretu je obavljao

⁴¹ V. Neralić 2018: 202.

različite vjerske funkcije. Iz reda je otpušten 1595. godine.⁴² Tri godine poslije taj je Šibenčanin boravio u Veneciji, o čemu svjedoči njegovo čitateljsko uvjerenje za Čubranovićevu *Jeđupku*, ali ime mu se pojavljuje i u 17. stoljeću, i to u *Jaruli Zadrana* Jurja Barakovića, gdje mu je upućena dugačka posvetna pjesma koju je napisao sam Baraković. Iz pjesme je jasno da je riječ o istoj osobi koju navodi mletački arhivski izvor jer se Baraković Dal Beneu obraća na sljedeći način: „Vele visokomu, poštovanomu, i svake izvrsne časti dostojnomu gospodinu Dom Bernardu Dal Benu, naučitelju s. pisma i plovanu s. Ivana novoga u Bnetcii”.⁴³ Nadalje, Baraković kaže da je Bernardo „redovnik Dalbenović hiže”,⁴⁴ pa bi ga se moglo nazivati i Bernardom Dalbenovićem. Iz topički obojene pohvalničke pjesme nazire se da je obitelj Dalbenović bila na glasu prije svega zbog Francesca Dalbenovića, Bernardova oca, koji je bio mudar *kako muži sidi sbora Bnetačkoga*.⁴⁵ Iz pjesme bi se moglo zaključiti da je Bernardo dal Ben bio posebno biran za zvanje u kojem ga nalazimo (*Tebe su poznali odavna gospoda, / Po te su poslali, vazam te od roda, / Da budeš vojvoda u duhovnoj časti, / Čim dojde prigoda od više oblasti. / Šibenik će cvasti već nego cvatiše, / Pokle ga dopasti tve zrake hotiše*⁴⁶), a Baraković mu predviđa i biskupsku čast, kojoj se u pjesmi, napisanoj usred Šibenika, otvoreno nada.

U slučaju *Jeđupke*, dakle, čitatelji po zadatku redom su ljudi koji su djelovali u venecijanskim crkvama, ali samo na temelju imena Giovannija Quintilija i Andree Paradisija teško je zaključiti kakva je točno bila njihova veza s našim krajevima. Morala je biti riječ o pojedincima čija je hrvatska jezična kompetencija bila poznata venecijanskim vlastima, kao što je vjerojatno slučaj s Bernardom Dalbenovićem. Njih se, uostalom, u reformatorskoj potvrdi izričito naziva poznavateljima hrvatskoga jezika (*periti della lingua sclava*). U svakom slučaju, ovaj nam je podatak vrijedan kao polazište za daljnje istraživanje prisutnosti hrvatskoga jezika u Veneciji u šesnaestom stoljeću te o ulozi koju je višejezičnost pojedinaca igrala u što učinkovitijem prijelazu hrvatskih knjiga iz rukopisnog u tiskani oblik. Konačno, nisu samo hrvatske knjige tražile ovakvu vrstu angažmana od strane mletačke vlasti. U 16. stoljeću u Veneciji je tiskan i velik broj židovskih knjiga, pa su

⁴² Biografski podaci o Šibenčaninu preuzimaju se iz Korade 1983: 116.

⁴³ Fancev 1938: 287–288.

⁴⁴ Isto: 288.

⁴⁵ Isto: 289.

⁴⁶ Isto: 290.

se Reformatori često morali obraćati govornicima hebrejskoga jezika ne bi li ispoštovali administrativne procedure prije tiskanja samoga djela.⁴⁷ Zanimljivo bi u tome smislu bilo provesti jednu sveobuhvatniju komparativnu analizu iz koje bi se vidjelo odgovaraju li u svemu postupci za tiskanje hrvatskih knjiga postupcima za tiskanje knjiga na drugim jezicima.

Vratimo li se *Jeđupki* i čitateljskim uvjerenjima, treba napomenuti da su ona unatoč svojoj strogo zadanoj formi važna kao vrlo neposredna svjedočanstva dodira između prvih čitatelja i rukopisa djela koje se trebalo tiskati, u ovom slučaju *Jeđupke*. Ti dokumenti, osim što, vidjeli smo, gdje-kad otkrivaju pojedinosti o čitateljima, sadrže i pojedinosti o samom rukopisu djela. Ovdje donosim jedan primjer:

Faccio fede io padre Zuane Quintilio Capellan de san Severo, de haver visto la opera del signor Andrea Cibranovich Raguseo in titolata Gieupcha coe divinella Ciganescha, la qual in comincia prisvitlomo i plemenitomu Gospodinu et ultimo verso finisce sborom kie od svieh visi svarcha. sono carte numero 24, nella qual opera, non è cosa alcuna contra la fede Catholica, ne contra i principi, ne meno contra i buoni costumi in quorum fidei

Di Casa a san Severo Adi 10 luglio 1599⁴⁸

Ovdje se donose sadržajne i formalne karakteristike rukopisa: početni i završni redak te broj listova. Osim toga, zanimljivo je što se hrvatski naslov djela tumači na talijanskom kao *divinella* jer to pokazuje da je Giovanni Quintilio doista čitao djelo jer se iz samog naslova ne može zaključiti da ciganka proriče gospođama. To znači da su čitatelji po zadatku svoj zadatak shvaćali ozbiljno i da su ga izvršavali savjesno. Ipak, talijansku inačicu naslova djela nalazimo i u ranije citiranu Paradisijevu uvjerenju, pa bi se moglo pretpostaviti ili da je riječ o slučajnosti ili da je jedan od dvojice čitao uvjerenje drugoga i prema njemu sastavio svoje. Treba spomenuti da su crkve u kojima su tri čitatelja *Jeđupke* boravila bile udaljene jedna od druge svega nekoliko minuta hoda, pa su se trojica vjerojatno poznavala i sigurno čitala isti rukopis djela.

⁴⁷ O zanimljivu odnosu židovskih knjiga i mletačkog tiska v. Ioly Zorattini 1991 i relevantna poglavlja u Grendler 1977.

⁴⁸ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Filze, br. 14, 10. srpnja 1599.

U drugim slučajevima, primjerice u čitateljskim uvjerenjima za djela Miha Monaldija tiskana također 1599. godine, pojedinosti o rukopisu još su detaljnije. Ondje se za svako Monaldijevo djelo (dijalog o ljepoti, dijalozi o imutku i metafizici te kanconijer), osim početnog i završnog retka te broja stranica, navode i format te činjenica da su djela bila u rukopisu, a i da je inkvizitor eliminirao nekoliko mjesta u *Rimama*, za koje se posebno naglašava da su bile *volgari* (na talijanskom jeziku).⁴⁹ Ti vrijedni podaci nisu se nažalost sačuvali za sve hrvatske knjige. Prema mojim istraživanjima, u seriji *Notatorio. Filze* čitateljska uvjerenja nisu se sačuvala uz reformatorske potvrde za Zoranićeve *Planine*, Hektorovićevo *Ribanje* ili Lucićeva *Skladanja*. U nekim slučajevima moguće je da se u seriji *Notatorio. Filze* uopće ne sačuvaju dokumenti o knjigama, o kojima u tom slučaju saznajemo samo iz serije *Notatorio. Registri*. Ovdje mislim na dosad nepoznatu dozvolu za tisak danas izgubljena rukopisa Bobaljevićeva kanconijera na hrvatskom jeziku:

Gli *Eccellentissimi Signori capi dell'illustrissimo Consiglio di X infrascritti*. Havuta fede dalli *Signori Riformatori sopra il Studio di Padova per relation delli trè à ciò deputati, che nelle Rime della in lingua schiava di Domino Sabbà Bobali* ^Item un discorso astronomico, et filosofico di *Domino Giorgio Raguseo sopra l'anno .1590.*^ non vi è cosa contra le leggi concedeno licentia che possano esser stampati in questa Città. Datum à .xviii. gennaro 89.⁵⁰

Nažalost, o ovom rukopisu ne znamo ništa osim da je sadržavao Bobaljevićeve pjesme na hrvatskom jeziku i da je dozvola za tisak zatražena zajedno s djelom *Astronomico et filosofico discorso sopra l'anno MDCX* Jurja Dubrovčanina. Djelo Jurja Dubrovačnina doista je tiskano u izdanju kod *Graziosa Percacina*, pa možemo pretpostaviti da je isti izdavač Reformatorima na provjeru donio i rukopis Bobaljevićevih hrvatskih pjesama. Da je taj kanconijer doista postojao i da je bio spreman za tisak, dokaz je sama dozvola Glavara Vijeća deseterice izdana na temelju reformatorske potvrde, koja pak znači da su neka tri čitatelja najprije morala pregledati Bobaljevićeve pjesme. Zanimljivo je, konačno, primijetiti da se u dozvoli za tisak

⁴⁹ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, *Notatorio. Filze*, br. 14, 1. svibnja 1599.

⁵⁰ Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, *Notatorio. Registri*, br. 30, 19. siječnja 1590 (1589, *more veneto*).

Bobaljevićevo ime pojavljuje u obliku *Sabbà*, koji odgovara genitivnom obliku toga imena u hrvatskom i talijanskim imenima koja završavaju na *-a* (Andrea), što navodi na pretpostavku da je ime prepisano s kakva naslovnog lista na kojem je na hrvatskom pisalo *Pjesni Saba Bobaljevića*, pa se *Saba* odnosno *Sabba* krivo razumjelo kao talijanski nominativ muškog imena na *-a*. Tako smo uz pomoć kratke dozvole za tisak nakratko zavirili u rukopis Bobaljevićevih hrvatskih pjesama koji možda još uvijek čeka da ga se pronade.

5. Zaključak

Iz arhivske građe o hrvatskim knjigama sačuvane u seriji *Notatorio. Filze* izranjaju imena prvih čitatelja naše starije književnosti o kojima se dosad nije znalo ništa. Predstoji zahtjevan zadatak da ih se rasvijetli u njihovom povijesno-društvenom kontekstu kako bi se omogućilo bolje razumijevanje načina na koji su bili uključivani u proces objavljivanja čak i kad s knjigom nisu bili u izravnoj vezi kao njezini pisci ili naručitelji. Već iz navedenih primjera – a nadam se njihov broj povećati i sve ih sistematično obraditi – jasno je da su čitatelji po zadatku odigrali važnu ulogu u omogućavanju prelaska hrvatskih knjiga iz rukopisa u tisak. Zasad nije moguće sa sigurnošću tvrditi jesu li za čitanje djela na hrvatskom bili birani slučajno kad su se kao prolaznici našli u Veneciji, poput poslanika iz Bara, ili su ondje, kao prvi čitatelji Hektorovića, živjeli u vjerskim institucijama ili možda u kakvu bliskom odnosu povjerenja s nominalnim čitateljima ili s drugim pojedincima povezanim s mletačkim tiskom. Imajući u vidu narav ovog posla, vjerojatno su za čitatelje birani ljudi odani mletačkom režimu.

Nama je možda najzanimljivije da su dolazili iz raznih gradova – Zadra, Šibenika, Hvara, Bara – i da su čitali djela iz drugih krajeva. To je zanimljivo i zato što se na taj način znanje o hrvatskim knjigama moglo brže širiti u sredinama iz kojih su čitatelji dolazili, što postavlja brojna pitanja o najavljanju i promoviranju knjiga prije nego što su one bile tiskane, otvaranju tržišta mogućim kupcima, stvaranju temelja za buduće književne i kulturne veze. Prvi zabilježeni čitatelji hrvatskih knjiga nisu samo povezivali različite krajeve nego su i sami vjerojatno bili povezani zahvaljujući tome što je više njih čitalo isti rukopis djela koje se trebalo tiskati, pa su se na taj način mogli upoznati i stvarati mrežu čitatelja naše starije književnosti. Drugim riječima, čitatelj po zadatku nova je povijesna kategorija o kojoj nismo razmišljali, a koja obavlja važnu posredničku

funkciju između rukopisa i tiska te koja našu knjigu povezuje s potencijalnom budućom publikom. Taj fenomen svakako bi trebalo bolje istražiti, pronaći još arhivskih dokumenata koji svjedoče o tome tko su ovi čitatelji bili, kako su bili pozivani i birani za čitanje djela na hrvatskom jeziku, kako se, kada i gdje to čitanje odvijalo i je li ono bilo puka formalnost ili istinski ozbiljan zadatak. Naposljetku, bilo bi važno znati barem za neke rukopise koje su čitali i koji su preživjeli, no dosad se takvi primjeri nisu pojavili, vjerojatno zato što logika tiskane knjige nalaže da se predložci za tisak upotrijebe za druge svrhe i time s vremenom nestanu. Preostaje nadati se da ćemo s pomoću ovih spoznaja i budućih otkrića doznati više o načinu na koji su hrvatske knjige tiskane, što se s njima zbivalo nakon tiskanja, kako su se distribuirale i kako su nalazile svoje prve čitatelje nakon čitatelja po zadatku.

Bibliografija

Izvori

Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Registri.
Archivio di Stato di Venezia, Capi del Consiglio di Dieci, Notatorio. Filze.

Studije

„Arianna4View – Patrimonio – 008: serie – Notatorio Filze”, dostupno na adresi <https://asve.arianna4.cloud/patrimonio/b0ecefa7-8edf-4412-9ca5-fa3f619ab130/008-serie-notatorio-filze>, posjet 27. rujna 2022.

Bogišić, Rafo (1983) „Bartučević, Hortenzij”, *Hrvatski biografski leksikon*, dostupno na adresi <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1386>, posjet 2. rujna 2022.

Brown, Horatio F. (1891) *The Venetian Printing Press*, John C. Nimmo, London.
Coltrinari, Francesca (2017) „Gli schiavoni e la Santa Casa di Loreto fra ‘400 e ‘500: la confraternita, gli architetti, le maestranze e i materiali fra tradizioni storiografiche e verifiche documentarie”, *Ars Adriatica*, 7, str. 181–194.

Čvrljak, Krešimir (1989) „Civalelli”, *Hrvatski biografski leksikon*, dostupno na adresi <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3617>, posjet 14. rujna 2022.

Fancev, Franjo (1938) „Posvetne pjesme uz Barakovićevu *Jarulu* od god. 1605.”, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 13, str. 287–293.

- Grendler, Paul (1977) *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, Princeton University Press, Princeton.
- Grendler, Paul (1979) „The Tre savi sopra eresia 1547-1605: a prosopographical study”, *Studi veneziani*, n. s, 3, str. 283–340.
- Infelise, Mario (2007) „Deposito legale e censura a Venezia (1569-1593)”, *La Bibliofilia*, 109, 1, str. 71–77.
- Infelise, Mario (2013) „Book Publishing and the Circulation of Information”, *A Companion to Venetian History, 1400–1797*, ur. Eric. R. Dursteler, Brill, Leiden, str. 651–674.
- Ioly Zorattini, Pier Cesare (1991) „Censura e controllo della stampa ebraica a Venezia nel Cinquecento”, *Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV-XVI*, ur. Giuliano Tamani i Angelo Vivian, Roma, str. 115–127.
- Jelić, Roman (1959) „Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI. i početkom XVII. st. gledano kroz matice vjenčanih”, *Starine*, knj. 49, str. 349–509.
- Juran, Kristijan (2013) „Kornatska toponimija u arhivskim spisima”, *Toponimija kornatskog otočja*, ur. Vladimir Skračić, Sveučilište u Zadru – Centar za jadranska onomastička istraživanja, Zadar, str. 313–339.
- Kikuchi, Catherine (2016) *Venise et le monde du livre, 1469-1530*, doktorska disertacija, Université Paris-Sorbonne – Paris IV, Pariz.
- Korade, Mijo (1983) „Hrvatski isusovci XVI. stoljeća (1553.–1584.)”, *Vrela i prinosi*, br. 14, fasc. 14, str. 101–117.
- Ljubić, Šime (1869) *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske*, knj. 2, Tiskarski Kamen. Zavod Emidija Mohovića, Rijeka.
- Machiedo, Girolamo (1872) *Memoria riguardante la insigne reliquia di san Prospero*, Antonio Zannoni, Split.
- Marković, Savo (2016) „Posljednja od barskog patricijskog roda Dalmas: ‘Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas’”, *Arhivski zapisi*, 22/2015, 1, str. 27–72.
- Marković, Savo (2019) „Jadranske trajektorije *De Ruggiis*”, *Artisani et mercatores...: o obrtnicima i trgovcima na jadranskom prostoru*, sv. 8, ur. Marija Mogorović Crljenko i Elena Uljančić, Zavičajni muzej Poreštine, Poreč, str. 118–143.
- Masi, Giancarlo (2012) „Alcune famiglie di mercanti ragusei fra XVI e XVII secolo: De Stefanis–Scoccibucca (Stjepović–Skočibuha) e Faccenda

- (Fačenda)”, *La storia di un ri-conoscimento: i rapporti tra l’Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana dal Rinascimento all’Età dei Lumi*, ur. Cristian Luca i Gianluca Masi, Museo di Bräila Istros Editore – Campanotto Editore, Bräila–Udine, str. 195–262.
- Minuzzi, Sabrina (2016) *L’invenzione dell’autore. Privilegi di stampa nella Venezia del Rinascimento*, Marsilio, Venezia.
- Neralić, Jadranka (2018) „Slike iz svakodnevnoga života u Šibeniku prema vizitaciji apostolskog vizitatora Agostina Valiera 1579. godine”, *Faust Vrančić i njegovo doba. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa održanoga u povodu 400. obljetnice objavljivanja Novih strojeva Fausta Vrančića*. Vodice-Šibenik, 22. – 23. rujna 2015, ur. Marijana Borić, Zrinka Blažević i Bojan Marotti, Memorijalni centar „Faust Vrančić”, Prvić Luka, str. 187–218.
- Pantić, Miroslav (1969) „Petar Zoranić i naša narodna književnost”, *Zadarska revija*, 18, 5, str. 445–462.
- Pantić, Miroslav (1976) „*Sedam salam pokornijeh kralja Davida* i njihov pesnik Nikola Dimitrović”, *Anali Filološkog fakulteta u Beogradu*, 12, str. 61–97.
- Schmitz Werner (1977) *Südslavischer Buchdruck in Venedig (16.–18. Jahrhundert)*, Wilhelm Schmitz Verlag, Giessen.
- Squassina, Erika (2022) *Privilegi librari ed edizioni privilegiate nella Repubblica di Venezia (1527-1565)*, Milano University Press, Milano.
- Squassina, Erika i Ottone, Andrea (2019) *Privilegi librari nell’Italia del Rinascimento*, FrancoAngeli, Milano.
- Vojnović, Kosta (1896) „Dodatak raspravi: Državni rizničari republike Dubrovačke”, *Starine*, 28, str. 186–260.
- Witcombe, Christopher L. C. E. (2004) *Copyright in the Renaissance. Prints and the Privilege in Sixteenth-Century Venice and Rome*, Leiden – Boston, Brill.
- Zorzi, Marino (1996) „Dal manoscritto al libro”, *Storia di Venezia*, sv. 4, ur. Alberto Tenenti i Ugo Tucci, Roma, str. 817–958.

SUMMARY

Borna Treska

READERS BY ASSIGNMENT: PREMODERN CROATIAN
LITERATURE AND THE VENETIAN PRESS

In the first part of the essay, the process of book censorship in Venice in the 16th century is described in basic terms. It is shown that this was an articulated process of print control, and that the administrative steps in the transition of a book from manuscript to print can be reconstructed based on the materials preserved in the State Archives of Venice in the *Capi del Consiglio di Dieci* holdings. The relevant series of these holdings, which contain documents on administrative preparation for the printing of books, are the *Notatorio Registri*, in which the records of the printing licences of the Heads of the Council of Ten are kept, and *Notatorio Filze*, where the original certificates of the Reformers and those of the readers are kept. The *Capi del Consiglio di Dieci* holdings have been familiar to the scholars who study Croatian books since the 19th century. It seems that earlier researchers were familiar only with the *Notatorio Registri* series, but not with the *Notatorio Filze* one, probably due to the difficulties in accessing partially damaged material. As shown by the examples of documents on the printing of books by Croatian writers (Zoranić, Hektorović, Lucić, Čubranović, Bobaljević), Reformers' certificates and readers' certificates from the *Notatorio Filze* series do not only complement the printing licenses of the *Notatorio Registri* series, but also reveal new information about the earliest recorded readers of premodern Croatian literature. Although these are mostly persons about whom nothing, or very little, is known, it is likely that they read Croatian books while staying in Venice and that they were active in the circle of people connected with the press. Readers by assignment are important not only as readers but also as witnesses of the cultural connections between different Dalmatian cities, and perhaps as the best mediators between old Croatian books and the potential future audience.

Key words: *Croatian books; Venetian press; censorship; readers by assignment; printing licenses; Reformers' certificate*